

POPOVICS ZOLTÁN
„A fák néznek engem”

A kései Merleau-Ponty természetfogalma

popovics.zoltan@pte.hu
ORCID: 0000-0002-3340-9414

HELIKON

„The Trees Are Looking at Me”.
The Late Merleau-Ponty’s Concept of Nature

Abstract

“I see with the other’s eyes” (*Je vois par les yeux d’autrui*) – writes Merleau-Ponty in his lecture notes at the College de France. The strange sensation of not seeing with my own eyes, of even my own senses being alienated from me, as if detached from me, may at first seem to be a radical experience of intersubjectivity. But this experience of the other is not merely a condition of the experience of the other, it is at least as much a condition of the experience of objects. Merleau-Ponty is clear: “the reciprocity of seeing – being seen” (*la réciprocité voir – être vu*) is “founded on corporeality” (*est fondée sur la corporéité*) in itself. He hastens to add that this reciprocity “must be understood not as a sensory content but as a structure of being” [non comme contenu sensoriel, mais comme structure de l’être]. In other words, from the reciprocal, chiasmic – corporeality-based – exchange of “external” (*dehors*) and “internal” (*dedans*) does not even follow a radical concept of intersubjectivity, but rather a radicalized concept of *Nature*. Where what is at stake is no longer the “incorporation” of self and other into each other, but the “empiètement” of *self* and *other* and *things* into each other. Where it is no longer only I who see through the eyes of the other, but at the same time it is as if “the trees were looking at me” (*c’étaient les arbres qui me regardaient*).

Keywords: Maurice Merleau-Ponty, phenomenology, philosophy of nature, eco-criticism, theory of perception, intersubjectivity, Renaud Barbaras, philosophy of absence

Helikon 69 (2023) 4
DOI: 10.57226/Hel.2023.4.3

Maurice Merleau-Ponty az utolsó befejezett művében, *A szem és a szellemben* (1960) írja André Marchand-t idézve, Klee nyomán: „»Többször éreztem az erdőben, hogy nem én vagyok az, aki az erdőt nézem. Néha azt éreztem, hogy a fák néznek engem, beszélnek hozzám [...] Én csak ott voltam, hallgattam <<”¹ Majd kisvártatva hozzátézi: „nem tudni már, ki az, aki lát és akit látnak, ki az, aki fest, és akit festenek”.² Szubjektum és objektum, alany és tárgy, látó és látott felcserélődése nem pusztán Merleau-Ponty kései filozófiáját jellemzi, számos más szerzőnél felbukkan.³ Aki egy kicsit is jártas Merleau-Ponty szövegeiben, hamar rávágja, hogy ez a szubjektum–objektum, látó–látott helycsere nem más, mint a „kiazmus”.⁴ „A fák néznek engem” egy kiazmatikus kapcsolat. Tanulmányomban azt szeretném bemutatni, hogy „a fák néznek engem” nem, vagy legalábbis nem csak egy kiazmus. Sokkal inkább egy *másik természet(fogalom)* – ami felől a kiazmus is érthetővé válik.⁵

A festőt néző fák tapasztalata sokféleképpen félreérthető. Félreérthető úgy, ha valamiféle metaforának véljük, vagy olyan hasonlatnak, amit nem kell komolyan vennünk, ami semmilyen filozófiailag releváns tapasztalatot nem hordoz, mindössze egy kósza, mulandó érzet leírása. De félreérthetjük úgy is, hogy a festőt néző fákat bár komolyan vesszük, de közben szó szerint

¹ Maurice MERLEAU-PONTY, „A szem és a szellem”, ford. VAJDOVICH Györgyi és MOLDAVY Tamás, in *Fenomén és mű: Fenomenológia és esztétika*, szerk. BACSÓ Béla, 53–77 (Budapest: Kijárat Kiadó, 2002), 59; Maurice MERLEAU-PONTY, *L’Œil et l’Esprit* (Paris: Gallimard, 1964), 31.

² MERLEAU-PONTY, „A szem és a szellem”, 59/32.

³ A teljesség igénye nélkül lásd még: Jacques LACAN, *Le séminaire XI.: Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse 1964* (Paris: Seuil, 1973), 89, https://doi.org/10.1007/978-3-658-13213-2_67; Georges DIDI-HUBERMAN, *Ce que nous voyons, ce qui nous regarde* (Paris: Minuit, 1992); Horst BREDEKAMP, *Képtaktus*, ford. NAGY Edina (Budapest: Kijárat Kiadó, 2020). De akár Rilket is említhetnénk (Rainer Maria RILKE, „Az élmény”, ford. HALASI Zoltán, in Rainer Maria RILKE, *Válogatott prózai művek*, szerk. HALASI Zoltán, 433–437 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1990), 435). A Klee és Merleau-Ponty által leírt fáknak a közvetlen előzménye valószínűleg Baudelaire *Correspondances* című verse. (Köszönet Smid Róbertnek, aki felhívta erre a figyelmem.)

⁴ A kiazmus a kései Merleau-Ponty megkerülhetetlen fogalma (vö. Maurice MERLEAU-PONTY, „Az egymásba fonódás – A kiazmus”, ford. SZABÓ Zsigmond, in Maurice MERLEAU-PONTY, *A látható és a láthatatlan*, 148–176 (Budapest: L’Harmattan Kiadó, 2007); Maurice MERLEAU-PONTY, „L’entrelacs – Le chiasme”, in Maurice MERLEAU-PONTY, *Le visible et l’invisible*, 170–201 (Paris: Gallimard, 1964). A *kiazmus* Merleau-Ponty számára olyan keresztirányú kapcsolat, átfordulás, átbillenés, differenciatorikus elmozdulás, mely nem ismeri a végpontok kiténtettségét (az abszolút különbséget, ahogyan az abszolút azonosság sem), miként az egyensúly kiténtettségét sem ismeri.

⁵ Korántsem biztos, hogy a természet itt majd „fogalomként” megragadható, leírható, definiálható valami lesz, ezért tettem zárójelbe. A természet nem jól meghatározható jellegére még visszatérünk.

értve egyfajta lelkes lényeknek véljük azokat, mintegy naiv animisztikus magyarázatot adunk a Klee által mondottakra. Merleau-Ponty mind a metaforikus, mind az animisztikus félreértést szeretné elkerülni. Ugyanennyire fontos lenne megértenünk, hogy Merleau-Ponty egy harmadik félreértést is szeretne elkerülni, azt, hogy egyedi, egyszeri, kivételes jelenségnek véljük – ahogyan azt legalább részben az idézetünk is sugallja – a szubjektum-objektum, a külső és a belső, a látó és a látott kiazmatikus felcserélődését. Csak és kizárólag akkor jutunk egy *másik* avagy *új* természetfogalomhoz, ha a kiazmus nem egyedi, nem egyszeri, nem kivételes jelenség. Ha nem kivétel. Ha nem maga a szabály.

Merleau-Ponty hagyatékban maradt vázlatos műve, *A Természet (La Nature)* a Collège de France-ban 1956 és 1960 között tartott előadásainak munkajegyzeteit tartalmazza.⁶ A *La Nature* mellett *A látható és a láthatatlant* fogom elsősorban használni eme más, avagy új természetfilozófia alapkérdéseinek bemutatásakor. Mind a *La Nature*, mind *A látható és a láthatatlan* egyetért abban, hogy „a látni – látottnak lenni kölcsönösségét” (*la réciprocité voir – être vu*) „nem érzékszervi tartalomként, hanem a lét struktúrájaként” (*non comme contenu sensoriel, mais comme structure de l'être*) kell értenünk.⁷ Vagyis a kései Merleau-Ponty számára „a fák néznek engem” sem nem pusztá metafora, sem nem naiv animizmus, de még csak nem is valamiféle kivételes határtapasztalat: maga „a lét struktúrája”.

Merleau-Ponty interpretációjában immáron nincs, nem elképzelhető egy olyan természeti tér – avagy létstruktúra –, ahol szilárd, stabil, sőt kitüntetett pozíciók, pozícióink lennének. Sem a szubjektum, sem az objektum, sem az ember, sem a tárgyak, sem a látó, sem a látott, sem a fa, sem a fát néző festő nem foglal el rögzített, állandó, örök helyet ebben a térben. Ahogyan maga a természeti tér sem rögzített, állandó, örök tulajdonságokkal rendelkezik. Mindez azonban korántsem jelenti azt, hogy egyáltalán ne lennének helyek, pozíciók ebben a térben, ahogyan azt sem jelenti, hogy egyáltalán ne lenne struktúrája, tulajdonságai, felépítése ennek a természetnek. A lehető legminimálisabban fogalmazva „a Természet” (*la Nature*) – ahogyan Merleau-Ponty írja – egy *temporalizált* természeti tér, egészen pontosan egy *tempo-spaciális* avagy „spacio-tempo-

⁶ Maurice MERLEAU-PONTY, *La Nature: Notes, Cours du Collège de France* (Paris: Seuil, 1995).

⁷ Uo., 348.

rális” létstruktúra.⁸ Ami állandóan mozog, változik. De- és re-strukturálódik. Ezt a de- és re-strukturálódó tér-időbeli mozgást írja le a kiazmus.

Talán a legszembetűnőbb példa erre a de- és a-pozicionális, tér-időbeli elmozdulásra festőt néző fák mellett az a radikális interszubbektivitás-tapasztalat, amit *A Természet* így ír le: „A másik szemével látok / A másik szeme által látok → a világ”⁹ (*Je vois par les yeux d'autrui → le monde*). Első ránézésre úgy tűnik, mint ha értenénk, mit mond Merleau-Ponty. Amikor valamit, egy tárgyat látok, tapasztalok, előbb-utóbb azt is feltételezem, hogy az általam látott tárgyat más is láthatja, tapasztalhatja, ezáltal pedig – vélhetjük – egy közös világhoz/természethez tartozunk. Csakhogy Merleau-Ponty ennél jóval radikálisabban állít: *nem előbb* van a tárgytapasztalat, a tárgyak szubjektív tapasztalata, *majd később* – valamikor – a tárgyak interszubbektivitás-tapasztalata. A fenomenológia azt szokta mondani, hogy az intencionalitás egyik következménye, hogy *nem előbb* van a tárgytapasztalat, majd utóbb az értelemtulajdonítás,¹⁰ hanem *eleve* megtörténik az értelemadás a tapasztalat során. Azaz *nem előbb* látok egy négy lábú vízszintes felületet, majd utóbb rávágom, hogy asztal, hanem a négy lábú vízszintes felületeket *eleve* asztalként percipiólom. Ugyanezt alkalmazva az interszubbektivitásra, *nem előbb* van a tárgyak szubjektív tapasztalata, amit majd *később*, valahogy interszubbektivitással ruházunk fel, *nem előbb* a saját szememmel látok, majd utána a másik szemével is, hanem ugyanúgy, mint az értelemtulajdonítás esetében: *már eleve*, mindig, örökre a másik szemével látok! A látás Merleau-Ponty számára épp azt jelenti, hogy *nincs saját szemem!* Nem pusztán megtörténik a kiazmus az én és a másik között a látás során, de *már eleve* megtörtént az én-másik helycsere az észlelés során. Nem egy korábban szilárd én és egy korábban szilárd másik de- és a-pozicionálódik az észlelés során, hanem *már eleve*, sőt „*már mindig is*”¹¹ (*toujours comme déjà/toujours déjà*) megtörtént az

⁸ A tér időbeliesüléséhez lásd Edmund HUSSERL, „Dolog és tér”, ford. BARTÓK Imre, in *Tér; fenomen, mű*, szerk. BACSÓ Béla, 105–164 (Budapest: Kijarat Kiadó, 2011), 146. Merleau-Ponty maga is számos helyen beszél egy „spacio-temporális” (*spatio-temporel*) létezésről, észlelésről, világról, sőt „Természetről” is (MERLEAU-PONTY, *La Nature*, 126, 134, 152, 154, 156–157, 161, 268, 293, 331).

⁹ Uo., 346.

¹⁰ Ha így lenne, semmi garancia nem lenne rá, hogy képes lennék értelemmel felruházni a tárgyakat. Avagy ha a tárgyak minden értelemtulajdonítás nélkül is percipiólhatók lennének, semmi sem tenné szükségessé, hogy még értelemmel is bírjanak. Az intencionalitás mint az eleve adódó értelemtulajdonítás/értelemadás problémájához lásd: ULLMANN Tamás, *A láthatatlan forma: Sematizmus és intencionalitás* (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2010), 154–156.

¹¹ MERLEAU-PONTY, *La Nature*, 356, 365.

én-másik, szubjektum-objektum, látó és látott kiazmatikus tempo-spacializációja, de- és restrukturálódása.

Azaz Merleau-Ponty olvasatában nem pusztán nem ideiglenes és nem véletlenszerű a helycsere a szubjektum és az objektum (a festő és a fa), az én és a másik (a szemem és a másik szeme) között, hanem a látás – tágabban az észlelés, a tapasztalat – „már mindig is” a szubjektum-objektum, az én és a másik közötti *köztes* – de-, a-pozicionális – térben ragad. Ezt az állandóan, sőt már eleve elmozduló tempo-spaciális „hely nélküli” (*sans lieu*),¹² „transz-”, „meta-spaciális” (*trans-*, *méta-spatial*), sőt „a-spaciális” (*a-spatial*) teret hívja „természetnek” avagy „világnak” Merleau-Ponty.¹³ Ezt a szubjektum és objektum, én és a másik, látó és látott, sőt „külső” (*debors*) és „belső” (*dedans*) közötti „reciprocitást” adó „átjárót” (*passage*) pedig Merleau-Ponty a „testiség” (*corporéité*) problémájával is összekapcsolja.¹⁴ Azaz a természet mint köztes, átmeneti, hely nélküli tér egyben *testszerű* is.¹⁵ Megkockáztatom, úgy látok a másik szemével, úgy látnak a fák is engem, ahogyan saját magamat is képes vagyok kívülről nézni a testtapasztalatom során. Ahogyan a saját kezemet is kívülről, idegennek tudom látni, miként a tárgyakat – idézhetjük fel Husserl jól ismert példáját, amit Merleau-Ponty is számtalanszor emleget a *La Nature*-ben.¹⁶ Ha pedig magamat is idegennek látom, a látásommal is történik

¹² MERLEAU-PONTY, „A szem és a szellem”, 74/83.

¹³ MERLEAU-PONTY, *La Nature*, 298. Az „a-spatial” több helyütt visszatér (uo., 295, 296, 298). Máshol pedig egy olyan térről is beszél Merleau-Ponty, ahol maga „a tér eltérít” (*l'espace écarte*) (uo., 304). Ugyanakkor a természet és a világ nem mindig jól elkülöníthető ezekben a szövegekben, természet és világ elkülönítésének problémájához lásd Mikel DUFRENNE, *La poétique dans la nature* (Paris: PUF, 1963), 199. (Dufrenne írása bár a költészetről szól, de a III. könyve – *La poétique dans la nature* –, főleg annak első fejezete, tulajdonképpen természetfilozófia.)

¹⁴ MERLEAU-PONTY, *La Nature*, 348, 346.

¹⁵ Ezt fogja *A látható és a látbatatlan világhús*nak (*chair du monde*) nevezni (MERLEAU-PONTY, *A látható és a látbatatlan*, 165/190, 168/192, 278–281/297–299, 286/303, 292/309, 298/315, 302/319). A *La Nature* mindössze háromszor használja a „világhús” kifejezést (MERLEAU-PONTY, *La Nature*, 280, 286), de azok közül egyik sem bír igazán releváns kontextussal. Miközben tudni kell, hogy *A látható és a látbatatlan* későbbi feljegyzéseket is tartalmaz, mint *A Természet*. Ezért is lehet nagyobb szerepe benne a „világhús”-nak. A francia „hús” (*chair*) a német Leib, azaz az érző test standard fordítása. S bár Husserl sokszor elkülöníti egymástól az „test” (*Körper*) és az „érező test” (*Leib*) fogalmát, a Merleau-Ponty által alkalmazott „hús”, már jóval túl van a Leib–Körper egyszerű dichotómiáján. A Leib–Körper-problémához magyarul talán a leghasznosabb szöveg: Bernhard WALDENFELS, „Test és corpus”, ford. VECSEY Zoltán, *Pro Philosophia* 19–20 (1999): 91–102.

¹⁶ MERLEAU-PONTY, *La Nature*, 107, 109, 281, 28–287, 366. Merleau-Ponty Husserl eredeti példáját többször is eltérő hangsúllyal látja el. Míg Husserl számára az a fontos, hogy a kívülről látott kéz olyan, mint a tárgyak, azaz itt a test még nem érző test, Körper és nem

valami, a látásom idegentapasztalatként „a másik szemével”, de legalábbis a másik szemével is lát. Idegenként is lát. Avagy ahogyan magam látom a saját kezemet, testemet – kívülről – már nem, vagy csak részben különíthető el attól, ahogy a másik is látja, láthatja a kezemet – szintén kívülről. Így pedig az én és a másik, a külső és a belső, a szubjektum és az objektum pozíciója szinte észrevétlenül felcserélhetővé válik. Merleau-Ponty számára maga ez a *felcserélhetővé válás* – a kiazmus – a természet par excellence tapasztalata.

Renaud Barbaras ezt a radikális interszubjektív-tapasztalatot „a mások és a világ közötti kiazmusnak” (*le chiasme des autres et du monde*) nevezi.¹⁷ Ha pedig a mások – akik látnak engem, sőt akiknek a szemével látok – világszerűvé, dolog- és tárgyszerűvé válnak, máris ott vagyunk a szubjektumot látó objektumoknál, a fáknál, akik néznek engem. S bár Husserl többnyire még ragaszkodik ahhoz, hogy az ember lát, és a fák nem látnak, de a szubjektum „passzivitásának” hangsúlyozása nagyon hamar elvezet oda,¹⁸ hogy az alany sem aktív már a percepció során, hanem valamilyen módon elszenvedi az észlelést. Ugyanúgy elszenvedi, ahogyan a tárgyak – passzivitásuknál fogva – kénytelenek elszenvedni a rájuk irányuló tekintetet. Azaz a szubjektum–objektum, látó–látott, ember és fa kiazmusa már Husserl szövegeiben is ott lappang, miközben csak Merleau-Pontynál bomlik ki teljes mértékben. Az az oppozitorikus, sőt hierarchikus viszony, ami a szubjektumok közötti kapcsolat és a szubjektum–objektum közötti kapcsolat között áll fenn, immáron tarthatatlanná válik. Merleau-Ponty a természetről egyszerre gondolja, hogy az valamilyen „interszubjektív” és ugyanakkor „interobjektív” tapasztalat.¹⁹ Bar-

Leib, miközben ha megérintem a saját kívülről látott kezemet, a testem érző testté változik, egyfajta pozitív öntapasztalatot hoz létre. Merleau-Ponty ezzel szemben épp azt hangsúlyozza, hogy a külső tárgyak között látott, ezáltal tárgyszerű idegenséggel felruházott kéz, a testem – függetlenül annak érző voltától – magamtól is elidegenedik, s a látásomat is a másik látásához közelíti, az én és a másik tapasztalatát is összezavarja, felcserélhetővé teszi. Nem egy ön-, hanem egy idegentapasztalathoz vezet, pontosabban egy ön-el-idegenedés tapasztalódik meg rajta keresztül: a „test” (*corps*) egy „szubjektum–objektum”-má válik – írja (uo., 107, 108). Magyarul: Maurice MERLEAU-PONTY, „A Természet: Jegyzetek a Collège de France-ban tartott előadásokhoz”, ford. ULLMANN Tamás, in BACSÓ, szerk., *Tér, fenomén, mű*, 259–269, 264.

¹⁷ Renaud BARBARAS, *De l'être du phénomène: Sur l'ontologie de Merleau-Ponty* (Grenoble: Millon, 2001), 277, 282.

¹⁸ Vö. Edmund HUSSERL, *Analysen zur passiven Synthesis*, Husserliana XI (Den Haag: Nijhoff, 1966). A passzivitás Merleau-Pontynál is feltűnik, s ő is a „passzív szintézisre” utal ezen a helyen (MERLEAU-PONTY, *La Nature*, 103; MERLEAU-PONTY, „A természet”, 260).

¹⁹ Az „interobjektív” kifejezést lásd MERLEAU-PONTY, *A látható és a láthatatlan*, 51/59. „A szubjektum–objektum kérdésének” (*la question sujet-objet*) és az „interszubjektív” (*la question de l'inter-subjectivité*), valamint „a Természet kérdésének” (*la question de la Nature*)

baras Merleau-Pontyt értelmezve ugyanígy ragaszkodik ahhoz, hogy nem külön kell kezelnünk az interszubjektivitás (az én és a másik) és az interobjektivitás (szubjektum–objektum) kérdését, hanem egy olyan interszubjektivitást kell elképzelnünk, mely a tárgyakon keresztül (is) interszubjektív.²⁰ Sőt – megfordítva – a másik interszubjektív tapasztalata is legalább részben egy tárgytapasztalat, egy interobjektív tapasztalat is. Avagy a másik idegensége a másik szubjektumot is deszubjektivizálja. Tehát leszögezhetjük, Merleau-Ponty kései szövegeiben már nincs egy oppozitorikus, hierarchikus interobjektív tárgytapasztalat és egy interszubjektív alteritástapasztalat. Már eleve a másik szemével (is) látok. Ahogyan a másik – a passzivitás okán – legalább részben tárgyszerű is. Faszzerű is. *A természet ebben a köztes, „hely nélküli”, „transz-”, „meta-spaciális”, szubjektum és objektum oppozitorikus–hierarchikus viszonyát immáron nem ismerő, tempo-spaciális, kiazmatikus térben működik.* Abban, amit Barbaras egyszerűen „inter-”nek nevez.²¹ Abban a térben, ami – mondhatnánk – az inter-szubjektív-objektivitás avagy az inter-objektív-szubjektivitás tere. Ahol a fák megmozdulnak, rám néznek, az ember pedig kővé dermed a rá irányuló tekintet nyomán. Az objektum a szubjektumra kezd hasonlítani, a szubjektum viszont objektumszerűvé válik. Mintegy helyet cserél egymással az én és a másik, az ember és tárgy, az élő és az élettelen. A természet maga ez a mediális, köztes tér, az inter-, a hely-csere, azaz a kiazmus tere. Ahol már nem is pusztán az én és a másik egymásban való „megtestesülése” (*incorporation*) a tét, ahogyan nem is a dolgok megismerése, észlelése: sokkal inkább az én és a másik és a dolgok kölcsönös „átterjeszkedése” (*empiètement*) egymásba.²² Ahol a természet már nem valami (élő vagy élettelen, szubjektum- vagy objektumszerű, ilyen vagy olyan stb.), hanem épp ezek kö-

összekapcsolását pedig lásd MERLEAU-PONTY, *A látható és a láthatatlan*, 185/217 (a fordítást módosítottam).

²⁰ BARBARAS, *De l'être du phénomène*, 291, 303. Ennek a gondolatnak az előzményeit lásd Husserlnél: „a dolog »más(ik)ként« adódik” (ein Ding „wie ein anderes” gibt) (Edmund HUSSERL, *Zur Phänomenologie der Intersubjektivität: Texte aus dem Nachlass, Erster Teil*, 1905–1920, Husserliana XIII (Den Haag: Nijhoff, 1973), 361); avagy ez lenne „a világ-tárgyban lévő másik” (der Andere in eins Weltobjekt) (Edmund HUSSERL, *Zur Phänomenologie der Intersubjektivität: Texte aus dem Nachlass, Dritter Teil*, 1929–1935, Husserliana XV (Den Haag: Nijhoff, 1973), 444).

²¹ BARBARAS, *De l'être du phénomène*, 291.

²² MERLEAU-PONTY, *La Nature*, 346, 347, 344. Az „empiètement” előzményei egyrészt a husserli „átfedés” (*Deckung*) kategóriája, amit Merleau-Ponty maga is emleget (uo., 351), másrészt Husserl „egymásban-levés” (*Ineinander*) fogalma, mely nem kevesebb szer, mint huszónegyszer szerepel a *La Nature*-ben.

zött a jól meghatározható valamik közötti meghatározatlan, köztes, átmeneti tér. Merleau-Ponty kifejezésével maga az „átjáró”/a „passzázs” (*passage*).²³

A klasszikus filozófiai logika duális ellentétpárookban, dichotómiákban gondolkodik. Ezáltal pedig akarva-akaratlanul is külön tartja és külön próbálja kezelni a szubjektum–objektum, valamint az én és a másik problémáját, az interobjektivitás és az interszubjektivitás kérdését. Ezzel szemben viszont Merleau-Ponty ragaszkodik ahhoz a gondolkodási mintázathoz, amit Husserl „cickakknak” (*Zickzack*) nevez a *Logikai vizsgálódásokban*.²⁴ A cickakk keresztirányban átmetszi ezeket a dichotómiákat, sőt mintegy ide-oda, „keresztül-kasul” (*Kreuz und quer*) átjárja ezeket az ellentétpárokat.²⁵ Így jön létre egy olyan filozófia, mely nem egymástól függetlenül próbálja megoldani az interszubjektivitás és az interobjektivitás kérdését, a tárgytapasztalat és a másik tapasztalatának kérdését sem. Végző soron pedig ez a husserli cickakk vezet el egy *inter-szubjektív-objektivitáshoz*, avagy egy *inter-objektív-szubjektivitáshoz*. A tárgytapasztalat és a másik tapasztalatának helycseréjéhez. Ahhoz, hogy nem kell üres hasonlatot, vagy épp naiv animizmust látnunk abban, ha valaki azt tapasztalja, hogy „a fák néznek engem”. A természet így pedig már nem is pusztán egy köztes, átmeneti, „hely nélküli”, „transz-”, „meta-spaciális”, azaz kiazmatikus tér, a „passage” tere, de legalább ennyire a cickakk tere is. Ugyanez a cickakk jellemzi azt a viszonyt is, ami a kései Merleau-Ponty szövegeiben történik a természet- és az interszubjektivitás-filozófia között, azt, ahogyan az *interszubjektivitás-filozófia természetfilozófiává* válik, és vice versa, azt, ahogyan a *természetfilozófia interszubjektivitás-filozófiává* lesz.

Mind az interszubjektivitás, mind a tárgytapasztalat legalább részben egy alteritás-, távolság- (*distance*), sőt *távollét*-tapasztalat a fenomenológia számá-

²³ MERLEAU-PONTY, *La Nature*, 208, 346. Merleau-Ponty használja „a Természet átjárója/passzázsja” (*passage de la Nature*) kifejezést is (uo., 159, 161–165, 369). Sőt azt is írja: „A Természet pusztá átjáró” (*La Nature est pur passage*) (uo., 163). Épp ez a „passage” az, ami „a-spaciális avagy meta-spaciális” (uo., 295). Sőt testszerű: a „test mint passzázs” (*corps comme passage*) (uo., 346). A „passzázs” filozófiai problémájához lásd még Walter Benjamin *Passzázsok* című művét (Walter BENJAMIN, „Passzázsok”, ford. SZABÓ Csaba, in Walter BENJAMIN, „A szívének hallgatása”: *Válogatott írások*, 201–249 (Budapest: Osiris Kiadó, 2001); Walter BENJAMIN, *Das Passagen-Werk, Gesammelte Schriften V 1–2* (Frankfurt: Suhrkamp, 1991).

²⁴ Edmund HUSSERL, *Logische Untersuchungen Zweiter Band I. Teil* (Tübingen: Niemeyer, 1968), 17; MERLEAU-PONTY, *La Nature*, 305. A cickakk Marc Richir számára ugyanígy kiemelkedő jelentőségű (Marc RICHIR, *Méditations phénoménologiques: Phénoménologie et phénoménologie du langage* [Grenoble: Millon, 1992], 11, 15, 21.)

²⁵ Edmund HUSSERL, *Späte Texte über Zeitkonstitution (1929–1934): Die C-Manuskripte*, Husserliana Materialien VIII (Dordrecht: Springer, 2006), 271.

ra.²⁶ Sem a másik ember különbözősége, sem a dolgok különbözősége – hozzá-
m képest külső jellege, sőt idegensége – nem lenne tapasztalható e nélkül az
alteritás-, távolság-, sőt távollét-tapasztalat nélkül. Csakhogy Merleau-Ponty
számára itt már a másik mássága és a dolgok mássága sem jól elkülöníthető
egymástól – épp a távollét, annak nem-jelenszerűsége, nem vagy csak részben
megismerhetősége, meghatározhatósága miatt. Épp ez a *meghatározatlan tá-
vollét* az, ami létrehozza a cikcakkot. Maga ez a meghatározatlan távollét az,
ami létrehozza a „passage” köztes, átmeneti, „hely nélküli”, „transz-”, „meta-
spaciális”, sőt „a-spaciális” terét. Azaz a kiazmust. Az interszubjektivitás és az
interobjektivitás helycseréjét. Magát az „inter-”t.

Merleau-Ponty a *La Nature* egyik, ha épp nem a legfontosabb helyén a
következőket írja a természetről: 1) egyfajta „üresség” (*vide*), „hiány” (*manque*),
sőt „távollét” (*absence*) jellemzi.²⁷ 2) Csakhogy ez az üresség, hiány, távollét
nem valaminek a hiánya, távolléte, hanem olyan meghatározatlan távollét,
amiről nem tudjuk, „minek a távolléte” (*absence de quoi*).²⁸ 3) Miközben ez a
távollét, hiány nem is semmis, hanem egyfajta „működő nem-lét” (*non-être
opérant*) avagy „»működő« távollét” (*absence «opérante»*),²⁹ ami meghatározza a
létezést, – ahogy Merleau-Ponty írja – az „életet”. Ez az „*absence de quoi*”, ami
köztes térként egyszerre interobjektív és interszubjektív is.³⁰ Ami a „passa-
ge”-ért, a passzázs cikcakkjáért felel. Magáért a kiazmusért. Végző soron ez az
„absence de quoi” az, ami miatt úgy érezhetjük, hogy „a fák néznek engem”.
Avagy ez az „absence de quoi” a természet új – fogalom nélküli – fogalma.

²⁶ Vö. Renaud BARBARAS, *Le désir et la distance: Introduction à une phénoménologie de la perception* (Paris: Vrin, 1999), 15, 260–262; BARBARAS, *De l'être du phénomène*, 303–304; TENGELYI László, *Tapasztalat és kifejezés* (Budapest: Atlantisz Kiadó, 2007), 32–33. Merleau-Ponty maga is számtalanszor beszél „distance”-ról, sőt „à distance”-ről (MERLEAU-PONTY, *La Nature*, 160, 281, 287). Számára „a Természet” „transzcendenciája” ebben a „radikális távolságban” (*distance radicale*) nyilvánul meg (uo., 160).

²⁷ MERLEAU-PONTY, *La Nature*, 207. Erről a távollétről fogja *A látható és a láthatatlan* azt írni, hogy kiküszöbölhetetlen, sőt „meghaladhatatlan távollét” (*absence irrémédiable*) (MERLEAU-PONTY, *A látható és a láthatatlan*, 183/209).

²⁸ MERLEAU-PONTY, *La Nature*, 207. Husserl nagyon hasonlóan vélekedik, amikor *egy betöltendő úrról* (eine ausfüllende Leere), „egy meghatározandó meghatározatlanságról” (*eine bestimmbare Unbestimmtheit*) beszél (HUSSERL, *Analysen zur passiven Synthesis*, 6).

²⁹ MERLEAU-PONTY, *La Nature*, 207. A „»működő« távollét” Richir kifejezése, mely nagy valószínűséggel a Merleau-Ponty által is említett „távollét” mint „működő nem-lét” összevonásából keletkezik (RICHIR, *Méditations phénoménologiques*, 223).

³⁰ Akár azt is gondolhatjuk, hogy ez az „absence de quoi” a test, a testiség, a világhús újrafogalmazása. A test új, immáron a természet egészére kibővített fogalma.

Merleau-Ponty a következőket írja:

Fel kell tennünk az organizmusról, hogy rendelkezik egyfajta *negatív* avagy *távollévő* princípiummal. Azt mondhatjuk, hogy az élőlény a története során minden egyes pillanatban üres, annak az üressége, ami majd bekövetkezik, annak az üressége, amit később majd beteljesít. Minden egyes jelenpillanat a jövőre támaszkodik, sokkal inkább a jövőre. Egy adott pillanat során úgy tekinthetünk az organizmusra, hogy megállapíthatjuk, a jövője már ott van a jelenében, mivel a jelene egyensúlyát veszített helyzetben van. [...] Az egyensúly megbillenése pedig egyfajta működő nem-létként áll elő, mely megakadályozza az organizmust abban, hogy a korábbi állapotában maradjon. Mindössze távollétként működik, de minek a távollétéként? [...] Olyan hiány, mely nem ennek vagy annak a hiánya. [...] Nem a pozitív lét, hanem az a kérdő lét, mely meghatározza az életet.”³¹

Tehát Merleau-Ponty olvasatában a természetnek immáron nincs princípiuma, lényege, esszenciája. A „Természet” – avagy itt már „az élet” – egyfajta „távollévő”, sőt „távollét-princípium”-mal (*un principe qui soit négatif ou absence*) rendelkezik.³² Mindössze. Merleau-Ponty legfontosabb érve amellett, hogy nem lehet alapelve, lényege a természetnek épp annak temporális – tempo-spaciális – karaktere. Ha ugyanis állandó, örök princípiumot szeretnénk feltételezni a természet mögött, ehhez a jelenre, sőt a jelen kitüntettségére van szükségünk. Egy prezens – sőt omniprezens – esszenciára. Olyan lényegre, mely a jelen aktualitásában megismerhető, reflektálható, sőt hosszútávon kimerevíthető. A következő és az elkövetkező jelen-pillanatokban is fennáll. Csakhogy a fenomenológia és Merleau-Ponty már egyáltalán nem hisz a jelen kitüntettségén alapuló temporalitásban. Számukra a jelen már nem abszolút, nem az idő centruma, nem is a megismerés záloga: „a jelen egyensúlyát veszített/aránytalan/zavart helyzetben van” (*le présent est dans un état de déséquilibre*) – írja.³³ Azért, mert a jelen a jövőre nyitott, „a jövőre támaszko-

³¹ MERLEAU-PONTY, *La Nature*, 207

³² Az „absence” főnév és nem melléknév, így talán nem is „távollévő”, sokkal inkább „távollét-princípium”-ot kellene írunk. Merleau-Ponty ezen a helyen már világosan megkísérli elkülöníteni az *életet* (a természetet) az élettelen *világtól*, miközben – ne feledjük – ez az elkülönítés is csak kiazmatikus lehet: azaz nem ismeri az abszolút különbséget, ahogyan az abszolút azonosságot sem.

³³ A Természet avagy „A test nem az aktuálisban van” (*Le corps n'est pas [...] dans l'actuel...*) – mondja máshol (MERLEAU-PONTY, *La Nature*, 344).

dik”.³⁴ A jövő távollétére támaszkodik. Ez a „dezequilibrium” bár nem a jelenlét, hanem a távollét következménye, *mégsem* semmi. Mégsem semmis.³⁵ Maga ez a „távollét” „működik” (*s’agit/opérant*), maga ez a „nem-lét” működik temporalizációként. Tempo-spacializációként. „Cikcakként”. „Passzázsként”. Köztes, átmeneti, „hely nélküli”, „transz-”, „meta-spaciális”, sőt „a-spaciális” térként. Avagy Természetként. Ahol persze már az sem tudható, hogy ez a távollét „minek a távolléte”. Mindössze egy olyan „absence de quoi”, melyről már az sem tudható, „ennek vagy annak a hiánya”-e. Hogy egyáltalán minek a hiánya. Ezáltal pedig bár konkrét princípiuma, essenciája, leírható, megvizsgálható, felfedezhető tulajdonságai sem lesznek ennek a természetnek, sőt még konkrétan leírható, megvizsgálható, felfedezhető hiányzó tulajdonságai sem, nem lesz valamilyen „pozitív léte” – sőt még csak negatív léte sem –, *mégis* lesz egy félreismerhetetlen karaktere: a kérdéses, „/kérdő” (*interrogatif*) jellege. Az a bizonytalan, billegő, részeg, hely-csere-jellegű *egyensúlyvesztés* – kiazmus –, mely Merleau-Ponty számára egyedül szavatolja, hogy az „élet”, az élő maga, megmozduljon. Egyedül szavatolja, hogy valami „megakadályozza” az élot abban, hogy „a korábbi állapotában maradjon.” Maradhasson.

Vagyis Merleau-Ponty számára a természet nem ilyen vagy olyan, nem ezzel vagy azzal a tulajdonsággal, tulajdonságokkal vagy ezek hiányával jellemezhető: a természet üres, távollévő. Lényeg és princípium nélküli. Inkonkrét. Nem is bizonyos dolgok vagy a létezők összessége. Még kevésbé ezeknek a dolgoknak és létezőknek a megismerhetősége, megérthetősége. A természet nem valami, nem valamilyen. A természet nem dologi, nem anyagi. Maga a „kérdéses”-ség. A nyitottság. A horizontalitás. Az a meghatározatlanság, mely minden – későbbi – meghatározás feltétele. A változó „élet” feltétele. Egyfajta

³⁴ Ahogyan persze a *múltra* is nyitott és a *múltra* is „támaszkodik”, de Merleau-Ponty itt valami miatt nem beszél a *múltról* – miközben máshol megteszi. Vagyis nemcsak a jövő *távolléte* kezdi ki a jelent, a jelen centrumát, egyensúlyát, legalább ennyire a múlt *távolléte* is kikezdi a jelent! „A Természet – írja – [...] mindig is már ottlévőként előre adatik a számunkra” (*La Nature [...] se donne toujours comme déjà là avant nous*), ezáltal pedig „az emlékezet előtti implikációja a jelenben” (*implication de l’immémorial dans le présent*) (MERLEAU-PONTY, *La Nature*, 356).

³⁵ Merleau-Ponty gondolatainak talán legfontosabb előzménye Husserl *horizontfogalma*, a horizontális – azaz a nem semmis – távollét problémája. Merleau-Ponty maga is sokat foglalkozik a kései műveiben a horizonttal: „A világ húsa = Horizonthaftigkeitja” – írja (MERLEAU-PONTY, *A látható és a látbatatlan*, 302/319); avagy: „A horizont [...] a mindent átható porozitás, pregnancia és általánosság létmódja” (uo. 168/193). A nem semmis – horizontális – távolléthez lásd még „a semmi gondolatának kritikáját”-t (*critique de l’idée de néant*), ahol már „nem létezik a semmi semmissége” (... *n’est pas nichtiges des Nichts*) (MERLEAU-PONTY, *La Nature*, 292).

natura absconditus. De még mielőtt teljesen belefeledkeznénk ebbe a rejtőzködő természetbe, sietve le kell szögeznünk: az, hogy egyfajta távollévő avagy *távollét-princípium* jellemzi a természetet, hogy nincsenek prezens, sőt omni-prezens tulajdonságai, egyáltalán nem jelenti, hogy ne lehessenek ideiglenes princípiumai, lényegei, tulajdonságai.³⁶ Temporális – tempo-spaciális – strukturái, organizációi, rendjei és rendszerei. Sejtésem szerint Merleau-Ponty mindössze két ponton nem tudja elfogadni a természet és a princípium összekapcsolását: 1) Ha lenne, lehetne valamilyen, ilyen vagy olyan, jól-rosszul meghatározható alapelve, lényege stb. a természetnek, féltő, hogy ezzel *kimerítenénk* – de legalábbis csökkentenénk – a gazdagságát. A végtelenségét. A fenségét.³⁷ Merleau-Ponty egyszerűen jobban fél a természet kimeríthetőségétől, mint annak tulajdonságnélküliségétől. 2) Másrészt számára csak egy nem jelenközpontú temporalitás felől lehet mozgó, időbeli az organizmus, miközben – cserébe – a jelen zárójelbe tételével a jelenszerű, statikus, jól meghatározható princípiumát is zárójelbe kell tennünk az életnek! Számára immáron a távollét „tudom-is-én-micsoda”-szerű, meghatározatlan princípiuma lehet csak és kizárólag élő, lehet maga az élet. Azaz Merleau-Ponty számára fontosabb az élet, az élő mozgalmassága, mint a természet megismerhetősége.

Ezen a ponton akár azt is felvethetnénk, hogy Merleau-Ponty eme gondolatái a természet princípium-nélküliségéről, az élő távollét-princípiumáról katexochén ökokritikai gondolatok.³⁸ Vagy legalábbis az *ökokritika* születésé-

³⁶ A lehetséges példánk itt Deleuze és Guattari organizmus-kritikája, a „szervek nélküli test” (*corps sans organes*) lehetne. Erről a szervek nélküli testről írja Deleuze, hogy egyáltalán nem szervtelen, viszont mindössze ideiglenes, átmeneti szervekkel (*organe provisoire*) rendelkezik (Gilles DELEUZE, *Francis Bacon: Az érzet logikája*, ford. SEREGI Tamás (Budapest: Atlantisz Kiadó, 2014); Gilles DELEUZE, *Francis Bacon: Logique de la sensation* (Paris: Seuil, 2002), 55/49.

³⁷ Ha történeti előzményeket keresünk a kései Merleau-Ponty természetfelfogása mögött, minimálisan két hagyományt nem hagyhatunk figyelmen kívül. Egyrészt a végtelen ábrázolhatóságának, azaz a *megjeleníthetetlen* – a távollét – *megjelenítésének*, sőt „az ős-meg-nem-jelenített ős-meg-jeleníthetőségé”-nek (*Urpräsentierbarkeit du Nichturpräsentierten*) problémáját (MERLEAU-PONTY, *La Nature*, 271), azaz a *fenséges* történeti hagyományát; másrészt – a „hely nélküli”-n keresztül – az *utópia* történeti hagyományát. Marc Richir majd mindkét hagyományt reflektálja.

³⁸ Az ökokritika nem az ökológia kritikája, viszont több olyan képviselője is akad, aki a természet jól ismert, rend- és rendszeralapú, princípiumokkal jellemezhető fogalmát vitatja. Ilyen például Timothy Morton és Bruno Latour is (Timothy MORTON, *Ecology without Nature: Rethinking Environmental Aesthetics* (Cambridge–Massachusetts–London: Harvard University Press, 2007), <https://doi.org/10.2307/j.ctv1n3x1c9>; Bruno LATOUR, *Face à Gaïa: Huit conférences sur le nouveau régime climatique* (Paris: Le Découverte, 2015), <https://doi.org/10.3917/dec.latou.2015.01>.

nek megkerülhetetlen gondolatai. Ugyanakkor tudnunk kell, hogy Merleau-Ponty explicite egyáltalán nem kritizálja a kortárs természetelméleteket, sem pro, sem kontra, miközben implicite igenis kiolvasható ezekből a gondolatokból egyfajta *protoökokritikai* gondolkodás. Merleau-Ponty számára ugyanis sokkal fontosabb ennek a más avagy új természetfogalomnak a megalkotása, mint annak lehetséges kritikai elhelyezése. Sőt, számára elsősorban filozófiai szövegeken kell elvégezni ezt a munkát, nem vagy csak minimálisan érdeklik más, kortárs tudományos eredmények.³⁹ Mindezek ellenére azt gondolom, hogy semmilyen ökokritikai gondolkodás nem lehet meg a kései Merleau-Ponty természetfogalma nélkül. Nem azért, mintha ökokritikát művelne, sokkal inkább azért, hogy figyelmeztessen minket arra, hogy a természet bezárása egy szűk elméleti keretbe – mindegy, hogy az ökológiai vagy ökokritikai – milyen veszélyekkel járhat. Azért hogy figyelmeztessen minket arra, fontosabb a Nature *kimeríthetlensége*, sőt *mozgalmassága*, mint a teoretikus vagy épp antiteoretikus rendszereink bizonyossága. Fontosabb, mint a megismerés és a megértés biztonsága.

A látható és a láthatatlanban pedig ez a „működő nem-lét”/„távollét” már mint „minősített nem-lét” (*non-être qualifié*) szerepel:

„Leírni a minősített nem-létnek ezt a tapasztalatát.

A *másik* előtt, a dolgokra is jellemző ez a fajta nem-lét, eltérés. A dolgokkal éppúgy lehetséges egyfajta *Einfühlung*, laterális viszony, mint a másikkal, még ha a dolgok nem is lehetnek a beszélgetőtársaink...”⁴⁰

Vagyis Merleau-Ponty számára a dolgok alteritása, távolsága, sőt távolléte, valamint a másik alteritása, távolsága, sőt távolléte kiazmatikusan átfordítható egymásba. Épp a távollét princípium nélküli, meghatározatlan „*absence de quoi*”-jellege miatt. Husserlrel ellentétben a kései Merleau-Pontynál már mind

³⁹ Az ökokritika első hulláma például kimondottan irodalmi, irodalomtörténeti érdeklődésű.

⁴⁰ MERLEAU-PONTY, *A látható és a láthatatlan*, 203/232 (a fordítást módosítottam). Merleau-Ponty itt már minden hasonlóságuk dacára is kísérletet tesz a *dolgok* és a *mások* elválasztására is. Erre pedig egyedül azért lehet képes, mert a *kiazmust*, a *távollétet* sohasem a teljes azonosság, ahogyan sohasem a teljes különbözőség jellemzi, hanem a billegés, a mozgás, az „*oszcilláció*”, ami ugyanúgy nem ismeri az abszolút végpontok (az abszolút azonosság, az abszolút különbség) nyugalalmát, ahogyan az egyensúly nyugalalmát sem ismeri. Egy dinamikus avagy „genetikus fenomenológia” ez. (Az oszcillációt lásd MERLEAU-PONTY, *La Nature*, 104; MERLEAU-PONTY, *A látható és a láthatatlan*, 302/318.)

a dolgokat, mind a másik embert egyaránt „beleérzéssel” tapasztalhatjuk.⁴¹ Ezáltal létrejön az, amit korábban *inter-szubjektív-objektivitás*nak avagy *inter-objektív-szubjektivitás*nak neveztünk. Ez a „működő” avagy „minősített” „nem-lét”, „távollét” az a köztes, átmeneti, „hely nélküli”, „transz-”, „meta-spaciális”, sőt „a-spaciális” tér, a kiazmus, a „passage” tere, ami Merleau-Ponty számára ezekben szövegekben már maga a Természet. Ennek a meghatározatlan, princípium nélküli, mégis működő avagy minősített nem-létnek, távollétnek köszönhető, s nem a véletlennek, hogy a tárgyakhoz – ugyanúgy, mint a másokhoz – beleérző módon viszonyulhatok, azaz újra és újra azt érzem, sőt azt kell éreznem, hogy a fák néznek engem. Végző soron eme minősített nem-létnek, távollétnek köszönhető, hogy a szubjektumok és az objektumok között egyfajta *keresztfenoménként* (*Querphänomen*) létezem.⁴² „Inter-”ként. Természetként. A nagybetűs *la Nature* részeként.

HELIKON

⁴¹ A „beleérzés” (*Einfühlung*) a klasszikus fenomenológiában, Husserlnél magánál is, kizárólag a *másikkal* való *interszubjektív* kapcsolatot jellemzi. Ezen a helyen viszont Merleau-Ponty már kiterjeszti a beleérzést a tárgyakhoz fűződő *inter-objektív* kapcsolatainkra is.

⁴² MERLEAU-PONTY, *La Nature*, 342. Ehhez lásd még a „*transzverzális/keresztirányú lét*” (*être transversal*) fogalmát (uo., 308), illetve a *transzverzális* mint kategóriát (uo., 302).